

**Лариса Нагорна**

**ПОНЯТТЯ Й МЕТАФОРИ  
У ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ АНАЛІЗІ:  
ПРОБЛЕМИ АДЕКВАТНОСТІ  
ТЛУМАЧЕНЬ**

Гібридні війни на Близькому Сході і в українському Донбасі висвітлюють безліч теоретико-методологічних проблем, які безпосередньо виходять на політичну практику і формують оновлені парадигми наукових дискурсів. Однією з них стало розмивання дистанції між поняттями й метафорами. Моделювання соціальних відносин за допомогою розширення простору т.зв. концептуальних метафор на рубежі тисячоліть перетворилося на своєрідну інтелектуальну моду, до якої виявилися схильними мало не всі галузі соціогуманітарного знання. По суті поле сучасної гуманітаристики – це суцільний простір уявлених (*imaginative*) чи уявних (*imaginary*) метафоричних конструкцій. Завдяки цьому історія понять і метафорологія опинилися у “симбіотичному відношенні взаємної підпорядкованості”<sup>1</sup>.

Упродовж мало не всього ХХ ст. до метафоричних перенесень смислів у “строгих” історіографічних канонах існувало стримане, навіть упереджене ставлення. Із засилля метафор виводилася культурна ангажованість історичного мислення і релятивізація відповідних дискурсів. Наприкінці століття ситуація змінилася докорінно: криза традиційного історизму подарувала метафорі “друге дихання”. Лінгвістичний поворот у гуманітаристиці покликав до життя цілий ряд нових історичних шкіл, що зосередилися на впливі метафоричного моделювання на стан суспільної свідомості і процес формування ідентичностей. Г.Вайт вивчав під таким кутом зору досвід деконструкції історичних наративів і метанаративів, Ф.Анкерсміт – простір історичної тропології, В.Вжосек – застосування метафор в епістемологічно орієнтованому історіографічному аналізі. Останній констатує “рефлексивну й рефлексійну метафоризацію світу”, наголошуючи при цьому, що “метафора та її інтерпретаційні контексти є особливо доречними для такого розуміння гуманітаристики, яке відносить її не стільки до сфери науки, але насамперед до простору

<sup>1</sup> Цилл Р. «Субструктуры мышления». Границы и перспективы истории метафор по Хансу Блюменбергу // История понятий, история дискурса, история метафор. – Москва, 2010. – С.168.

культури”<sup>2</sup>. Розмитість цього простору пішла метафорі на користь: метафоричні звороти почали використовувати як операціональні не лише у сфері науки, але і в політиці.

Метафора виступає в ролі важливого елемента “семіотичного інструментарію”, і не випадково безліч термінів соціальних і гуманітарних наук метафоричні за визначенням. Інколи метафори краще, ніж поняття, виконують пояснювальні й оціночні функції. Досить послатися у цьому контексті на тоффлерівську метафору “трьох хвиль”: як зазначав сам автор, “розуміння конфліктів, спричинених зіткненням цих хвиль, дає нам не лише чіткий образ альтернативного майбутнього, але й рентгенівський знімок політичних та суспільних сил, які на нас впливають”<sup>3</sup>. Не в останню чергу це розуміння виникло на ґрунті осмислення тих хвиль перемін, які були викликані освоєнням нових територій, міграційною рухливістю населення, колонізаційними процесами. Вдумливому читачеві багато скаже, приміром, зізнання Е.Тоффлера у тому, що поміж іншим його надихали ідеї, висловлені Фредеріком Тернером у класичному есе “Значення Кордону в американській історії”.

Дана стаття має на меті розглянути проблему розмежування понять і метафор в регіональній аналітиці під кутом зору тих неодноразових подій, які зробили сучасний регіоналізм полем підвищеної й важко регульованої конфліктності. Виходимо з того, що саме регіональна ідентичність стала останнім часом заручницею зіткнення геополітичних полюсів і взаємонакладання політичних інтересів, з одного боку, і пошуку джерел самозахисту у розбурханому морі політики, з другого. У посиленому пошуку локальних і регіональних ніш відбивається насамперед прагнення відчуженої від влади людини дістати своєрідну соціокультурну компенсацію у вигляді “місцевого патріотизму”. Захист від уніфікації й знеособлення відшукується у конструюванні простору, співмірного запитам і потребам конкретної людини. Прагнення зберегти свою самобутність у мові, звичаях, традиціях підкреслюється пошуком об’єднуючих символів і ціннісних орієнтирів. Регіональна ідентичність виявляється придатною для вироблення саме тих механізмів соціалізації, які найкраще відповідають місцевим особливостям соціонормативної й політичної культури. Вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце певної території у загальнонаціональному просторі, і як так-

<sup>2</sup> *Вжосек В.* Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К. – 2012. – С.57, 269.

<sup>3</sup> *Тоффлер Е.* Третя хвиля. – К., 2000. – С.25.

тичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки і не стільки від сили внутрірегіонального “зчеплення”, скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Агенти формування регіональної ідентичності – від впливових політиків до журналістів – вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив’язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру. Експлуатація ресурсу регіональної ідентичності може здійснюватися і з метою маркетингу території, тобто конструювання такого її образу, який здатен підвищувати привабливість регіону як об’єкта інвестування і як ареалу проживання. Зрештою в регіональній ідентичності можуть у концентрованому вигляді віддзеркалюватися регіональні інтереси, тобто ті специфічні завдання, які уявляються пріоритетними саме для даного регіону<sup>4</sup>.

Соціологи віддають перевагу дослідженню регіональних ідентичностей у соціокультурному ключі, крізь призму концепції “субкультурної варіативності”. У понятті “регіональна субкультура” сфокусована конфігурація цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, які притаманні мешканцям того чи іншого регіону. Його використання дає можливість робити наголос на культурних механізмах утворення “уявлених спільнот” і з’ясувати важливість для них смислів і значень, які конструюються як інституціонально (на рівні політики, у медіапросторі, в освіті тощо), так і у сфері повсякденного життя. Зовсім не обов’язково відповідні практики базуються на раціональній основі. Доволі часто вони є неусвідомленими і здійснюються на засадах традиції, звички, конвенцій, габітуальності<sup>5</sup>.

Чималий вплив на процес формування культурних преференцій регіону здатен справляти фактор порубіжності, який у вітчизняній гуманітаристиці постає, як правило, у спрощеному вигляді. Тим часом світова соціальна й гуманітарна думка за останні два десятиріччя у прискореному темпі пройшла шлях від метафоризації реального, “відчутного на дотик” порубіжжя і конструювання відповідних “уявно-географічних” моделей до оформлення міждисциплінарного наукового напрямку “пограничних досліджень” – з власними канонами просторово-часових трактувань, етики, естетики, епістемологічних розмежувань, “подвійної свідомості” тощо. Філологи й філософи на різних континентах сьогодні дискутують (поки що доволі обережно) навколо наявності певного умовного набору загальних рис і особливостей, які по-різному “проявляються у різних локальних історіях. Місце континентальної онтології належності “свого” і відторгнення Іншого займають нові трактування рубіжності (у тому

<sup>4</sup> Докладно про специфіку регіональних ідентичностей у вітчизняному вимірі див.: *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008.

<sup>5</sup> Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С.175.

числі й рубежу епох), транзити, архіпелагу, і ключовою метаметафорою у цьому ряду виступає поняття кордону. “Кордон стає украй напруженим місцем, що роздирається протилежними тенденціями і слугує призмою, через яку сприймаються час і простір”. А у найбільш радикальних варіантах пограничного мислення акцент зміщується всередину пограничної свідомості, мислення, пізнання тощо, і робляться спроби визначити, що таке “пограничний індивід” і яка його роль у процесах глобальних міграцій, детериторіалізації, вимушених переселень. Йдеться, отже, про відмову від домінуючого упродовж століть монотопічного суб’єктно-об’єктного типу пізнання і від міфу модерності, побудованого на ідеї прогресу. Пограниччя як локус існування осмислюється в ключі культурної трансгресії і відповідної “дислокації”, що тягне за собою зміну парадигм взаємовідносин центру й периферій. За таких умов кордон стає перевантаженим смислами поняттям – це і рубіж, і грань, і міжпросторовість, і своєрідний “хаос-світ”, замішаний на ідеї непередбачуваності й опозиції різних, складних і ціннісних форм<sup>6</sup>.

На пограниччях, у зоні різних геополітичних і культурних впливів, виникає особливий феномен “серединної культури”. Сучасний постмодернізм запропонував термін “лімінальність” для позначення таких перехідних станів, коли домінантою є невизначеність орієнтацій, гібридність ідентичностей, “оборонна свідомість”. Польські науковці, які активно досліджують феномен погранич, звертають увагу на функціонування у таких порубіжних соціумах власної системи кодів і символів, які формують специфічну екзистенційну філософію й ідеологію “приватної вітчизни”. За М.Герцфельдом, у таких “локальних теодицеях” довго живуть у концентрованому вигляді успадковані уявлення про несправедливість світу і про завдані в минулому образи. Такі ареали можуть бути свідченням “зламу таксономії”, оскільки у них населення послуговується відмінними від загальноприйнятих категоріями й оціночними критеріями<sup>7</sup>.

І наукові тексти, і дискурсивні поля сьогодні перенасичені метафорами, які відбивають відчуття нестабільності, невпевненості людини у завтрашньому дні, елементарного страху. Чи не кожна людина на планеті відчуває: світ втрачає керованість, провідні політичні гравці на світовій арені неспроможні протистояти навалі агресивності, кричущій неповазі до норм міжнародного права, проявам тероризму. Брак відповідних понять зробив надзвичайно популярними метафори гібридності, неотурбулентності, суспільних розламів і т.п. Зрештою й сам концепт “гібридної” війни доволі довго

<sup>6</sup> Глостанова М.В. Исследования пограничья / vs пограничное (co)знание, мышление, творчество // Вопросы социальной теории. – 2012. – Т.6. – С. 63-80.

<sup>7</sup> Herzfeld M. Antropologia. Practycowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. – Kraków, 2004. – S. 193-216.

задовольнявся статусом “свіжої” метафори, аж поки автор концепції “м’якої сили” Дж.Най не увів його в систему понять, які використовуються для оціночних характеристик кількох поколінь сучасних війн.

Територія як пріоритетна цінність, за яку тисячі людей готові віддавати життя, особливо підвладна стереотипізації й витонченому міфотворенню. Сумний вітчизняний досвід переконливо довів, як легко вибудовувати оціночні бренди на протиставленні “своїх” і “чужих”. Як правило, при цьому експлуатується магічний тип масової свідомості, який відзначається максималізмом і позірною революційністю. Притаманні йому відмітні риси – потяг до зрівняльної справедливості, простих рішень (“забрати й поділити”), комплекси жертви, невисока цінність людського життя. В ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, пошук зовнішніх ворогів, ксенофобія. Такому типу свідомості більшою мірою, ніж раціоналістичному, притаманна амбівалентність: невисокий рівень довіри до владних інститутів сполучається не тільки із завищеними соціальними очікуваннями, але й з підсвідомим прагненням до авторитарної влади<sup>8</sup>.

Проявом такого типу свідомості найчастіше є вербальна агресія. У політичних дискурсах вона виступає у вигляді переважання експресивності над інформативністю, смислової невизначеності. Задовго до того, як збройний конфлікт на Сході України став фактом, певні політичні сили в Україні посилено конструювали комплекс морбальних метафор, тобто таких, які використовують стереотипи “хворого суспільства”. Метафори, створювані за цим зразком, мають переважно емотивний характер і об’єднуються концептуальними векторами агресивності й тривожності.

Міфологеми “розколу” у ході президентської кампанії 2004 р. відштовхувалися від уже “розкрученого” конструкту “двох Україн”. Спочатку політтехнологи поділили країну на регіональні “зони”, докладаючи зусиль до того, щоб представити прихильність до певного кандидата у категоріях “свій – чужий”. “Свої” ціннісні уподобання подавалися як єдино правильні, а в ціннісних пріоритетах “чужих” вбачалися ознаки недолугості або зомбування. Ключовим елементом таких політтехнологій було конструювання метафор за негативно-оціночним шаблоном – разом з висуненням на перший план у політичній агітації найбільш “чутливих”, “роз’єднуючих” тем і чіткою ідентифікацією кожного “полюсу” з певним кандидатом. Політизація й психологізація регіональних розбіжностей увінчувалася, як правило, конструюванням концепту “загрози” для України від перемоги носія протилежних поглядів.

<sup>8</sup> *Немировський В.Г.* Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии // Социс. – 2006. – № 2. – С.16-17.

Інвективні ярлики, евфемізми, образливі метафори послідовно переводили політичний дискурс на рейки агональності, стирали грань між дозволеним і недозволеним у політичній взаємодії. Зрештою усі ідентифікаційні практики в Україні виявилися заручниками регіональної поляризації. Утім, науковий аналіз породжуваних сегментованістю соціуму і фрагментованістю його політичної культури ризиків предметом спеціальних досліджень так і не став. Не доводиться вже говорити про те, що ані історія понять, ні теорія і практика метафоричного моделювання у вітчизняних системах світобачення не були пріоритетами.

Тим часом проблема співвідношення понять і метафор розглядається як стратегічна всіма державами, які прагнуть бути самостійними гравцями на світовій арені. Теорія й історія понять і метафор у сучасному світі досліджується у багатьох площинах, з істотними відмінностями “національних традицій”. У Німеччині – переважно в руслі історичної семантики (Р.Козеллек, Р.Райнхарт). У Франції – в рамках “дискурсивного історичного аналізу” (Р.Робен, Ж.Гійому), який є полем активної міждисциплінарної взаємодії лінгвістики та історії. У англо-американському науковому світі – під серйозним впливом вчених Кембріджської школи (Дж.Покок, К.Скіннер), у руслі контекстуалізму, що вважає передумовою розуміння тексту вміщення його у контекст сучасних йому умовностей і суперечок та пошук у ньому прихованих смислів. Виниклий на цьому ґрунті новий науковий напрям, який позиціонує себе як семантичний холізм, загалом вписується у лінгвістично орієнтовану епістемологію. Основні історико-соціальні поняття, за Р.Козеллеком, є не лише “індикаторами” суспільних та історичних процесів – вони здатні прямо впливати на характер історичних змін як фактори цих процесів. “Всі історичні категорії, аж до категорії прогресу, першої специфічно сучасної категорії нашого часу, спочатку були просторовими висловами, здатністю яких “перекладатися” на іншу понятійну мову користується наша наука...Ми залежимо від запозичень із повсякденного мовного вжитку чи з інших галузей знань”. Звідси й головний у баченні Козеллека постулат суспільних наук – *пов’язаність позицією чи точкою споглядання*. “Звісно ж, дослідницька діяльність не повинна миритися з диктатом будь-яких політичних або функціональних цілей, привнесених ззовні, але ми повинні мати ясне уявлення про те, які політичні імплікації притаманні нашому науковому ремеслу, а які ні, і до якої форми суджень у цьому зв’язку нам слід вдаватися”<sup>9</sup>.

Україна багато втратила від того, що навіть основоположна категорія регіонального аналізу – “територіальна цілісність” – не дістала

<sup>9</sup> Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 333-345.



в її понятійному арсеналі належного теоретико-методологічного обґрунтування. Навіть тоді, коли стали очевидними претензії Російської Федерації на відторгнення Криму, ані політикум, ані наукова спільнота не зуміли протиставити відвертому авантюризму цілісну концепцію самозахисту. А наслідком нерозробленості понять “сепаратизм” і “тероризм”, їх далеко не завжди правомірного ототожнення стала невинуватна поспішність в оголошенні “антитерористичної операції” до вичерпання всіх можливостей суспільного діалогу в Донбасі. Зрештою запущений в обіг евфемізм, який навіть до категорії “свіжих” метафор віднести складно, упродовж понад року збройних протистоянь викликає нервову реакцію суспільства своєю невизначеністю й неадекватністю.

За такого стану аналіз суспільних настроїв украї утруднений: під впливом невизначеності й постійного страху люди воліють не афішувати свою справжню позицію (багато хто її взагалі не має). Проілюструвати це можна на прикладі Одеси, яка після трагедії 2 травня й постійних вибухів живе, за висновками аналітиків, “фактично в декількох вимірах...Можливість розширення театру бойових дій зависає над містом постійною тінню і змушує багатьох приховувати свої дійсні світоглядні симпатії”<sup>10</sup>.

Освоєння вже усталених у світовій науці підходів до оцінювання дистанції між поняттями й метафорами, а відтак і відчутних вад метафоризації як принципу регіонального аналізу, для вітчизняних політиків і науковців – завдання хоч і дещо запізніле, а проте актуальне як ніколи. За Г.Бедкером, предметом метафоризації “є не просто метафора у вигляді образної фігури риторики чи поетики, а метафора як інтерпретативна категорія... Метафоричні висловлювання претендують на значення доказів у дискурсі”. Смісловий калібр метафори інший, ніж у понять; поняття не в змозі “схопити” метафору внаслідок її наповненості візуальними асоціаціями. Метафора, отже, структурно й функціонально відмінна від поняття, і “словесний переклад” тут не завжди допомагає. Не випадково навіть після того, як німецькі проекти з історії понять “обережно й нерішуче відкрилися назустріч вивченню метафор, дослідження з історії метафор продовжували лишатися маргінальними”<sup>11</sup>.

Некоректне застосування метафор здатне призводити до хибної метафорології – віртуалізації дискурсів за допомогою квазіметафоричного стирання кордонів між буквальним і фігуральним. Ефект від такої “метафорології” довго вважався різновидом “наукового підприємництва”, переважно зі знаком мінус. Похитнути таке уявлення

<sup>10</sup> Ковальов П. Одеса...придивляється // День. – 2015. – 19 березня.

<sup>11</sup> Бедкер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – С.15.

намагався Г.Блюменберг, запропонувавши своє трактування метафористичної історії як антитезу традиційній історії метафор. Метафора при цьому розглядалася як доказова база дискурсу і як інтерпретативна категорія з претензією на креативну роль у структуруванні й поясненні світу. Однак ставлення до його новацій у науковому світі виявилось скептичним, якщо не негативним. За Л.Даннебергом, проблема креативності метафор надзвичайно складна внаслідок їх величезної варіативності; кожна метафора має власне обличчя, як і текст, у якому вона зустрічається. “Ніяка історія метафор не може бути самодостатньою”.

Метафори, доводить Даннеберг, існують у такому світі, з якого можна по-різному виділяти фрагменти, і це буде мати різні наслідки як щодо пізнання смислу метафор, так і для дослідження їх історій. У більшій мірі, ніж інші форми виразу, метафори залежні одна від одної і від контексту. У метафор є минуле, до якого і слід адресувати питання про їхній континуїтет чи дисконтинуїтет. Наслідки, які пов’язані з дією метафор, можуть змінювати їхній статус, і тоді можна говорити про інтра-, інтер- та трансметафоричні зв’язки. Але метафори соціально обрамлені; як і поняття, вони перебувають у структурованому полі, елементами якого є фактори й індикатори. Тому дискусії навколо “метафорики істини” мають тривати<sup>12</sup>.

Механізми перенесення смислів – від засвоєних попереднім досвідом зразків до нових соціальних реалій – завжди таять у собі небезпеку примітивізації або й викривлень. Навіть безвідносно до суб’єктивних бажань дискутанта неточна чи непрозора метафора здатна заводити на манівці упереджень, формувати у суспільній уяві спотворені образи подій і явищ. Коли ж ідеться про опозицію “ми – вони”, схильність до метафорології майже автоматично призводить до сакралізації “свого” й відторгнення інакшості, стереотипізації на основі пошуку “історичних ворогів”. За Є.Шейгал, саме опозиція “свої – чужі”, трансформована у вигляді “друг – ворог”, визначає специфіку політичного, так само як опозиція “добро – зло” є базовою для сфери морального, “чудове – бридке” для сфери естетичного, “рентабельне – нерентабельне” – для економічної сфери. Будь-які ціннісні протиставлення у політичному дискурсі є похідними від опозиції “друг – ворог”<sup>13</sup>.

Пастки такої “метафоричної експансії” легко простежуються на прикладі конструювання глосарію постійно оновлюваного регіоналізму. У контексті переосмислення дихотомії “локальне/глобальне” відбувся перегляд на рубежі ХХ і ХХІ століть усіх просторових характеристик суспільних явищ. При цьому увага фокусується на двох взаємозалежних тенденціях – активізації глобальних інтеграційних

<sup>12</sup> Даннеберг Л. Смысл и бессмысленность истории // Там же. – С.189-297.

<sup>13</sup> Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – М.,2004. – С.112-113.



процесів, з одного боку, і локалізації в межах самої глобальності, з другого. Становлення глобальності трактується як рух, який іде не лише “згори”, але й “знизу”, через активізацію локальних співтовариств і взаємодію локальних культур. Глобалізація при цьому постає не просто як череда структурних економічних і соціальних змін, що надають світовій системі нової (інтегральної) якості, але й як сума кардинальних зрушень в умонастроях і способах взаємодії. А в ролі “протифаз глобалізації” (термін А.Мельвіля) найчастіше фігурують регіоналізація, локалізація і фрагментація.

Зараз уже для всіх очевидно, що глобалізація й регіоналізація являють собою дві сторони одного процесу, який розвивається суперечливо і стрибкоподібно. І.Кононов називає цей процес постіндустриальним переходом, хоча точніше було б говорити про глоболокалізм чи глоборегіоналізм. Його сутність визначається усвідомленим прагненням локальних і регіональних спільнот створити своєрідну противагу деструктивним наслідкам глобалізації. Однак саме у той час, коли аналітики сфокусували зусилля на негативних проявах глобалізації, значно виразніше заявила про себе інша небезпека – сепаратизм. Як найрадикальніша форма націоналістичної ідеології й засіб обстоювання легітимності національно-визвольних рухів, сепаратизм притягальний для багатьох: як показав Л.Снайдер, сепаратисти легко рядяться у тогу борців за справедливість<sup>14</sup>. Дехто (Р.Ключник) навіть пише про сепаратизм як світову мегатенденцію сучасності: адже в принципі сецесія може розглядатися як реалізація права на самовизначення, а, окрім негативних, сепаратизм може мати й позитивні наслідки. Однак, навіть помірковані релятивісти бачать серйозну небезпеку у тому, що “вибухи сепаратизму виникають згідно з ефектом доміно: одне вогнище викликає появу інших у різних місцях планети”<sup>15</sup>.

Незалежно від того, в якому обличчі виступає сучасний сепаратизм (в арабському світі він найчастіше іменується “фітною”, що означає “сму́та” чи “заколот”), йому притаманні спокуса простих рішень, прагнення “дістати все й відразу”. Напівзаходів у формі федерації чи автономії він не визнає. Як правило, у протестувальників немає позитивної програми і впізнавання лідерів. А безпрецедентно швидкого поширення їхні настанови здатні набувати завдяки мережевим інформаційно-комунікаційним технологіям (“соціальні медіа”).

Сепаратизм має одну відмітну ознаку – він здатен розповсюджуватися за стереотипами інфекційних хвороб. Оскільки процес анексії

<sup>14</sup> Snyder L.L. Global multi-nationalism. Autonomy or independence. – London, 1982. – P.17.

<sup>15</sup> Ключник Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності // Західна аналітична група. – 2011. – 9 вересня.

Криму з боку РФ відбувався лавиноподібно, а київська влада спостережала за ним відсторонено, це посягло у багатьох головах уявлення про легкість і безпроблемність перекроювання державних кордонів. Зрештою феномен депривації – розходження між завищеними очікуваннями й суспільними реаліями – найбільш виразно проявився в Донбасі.

Складніше простежити і – головне – пояснити, чому і як бунтарські психози, які не завжди вдається відрізнити від елементарного хуліганства, здатні трансформуватися у “фрустраційні неврози”, у доланні яких виявляється безсилою навіть традиційна психіатрія. Чому з такою легкістю одурманені російською пропагандою люди руйнують систему власного життєзабезпечення, прирікаючи свої ж родини на нелюдські умови існування? Чому логіка звичайного людського співпереживання відступає під натиском ірраціональної ворожнечі до носіїв інших політичних поглядів? Чому такої популярності набув “образ боротьби”, дедалі більше витісняючи з регіональної свідомості навіть самі уявлення про толерантність?

Шукаючи відповіді на ці запитання, варто, очевидно, поставити на перше місце невдало обрану українською владою “націоналізуючу” стратегію у державному будівництві і в осмисленні історичного процесу. Як переконливо показав Р.Брубейкер, “націоналізуюча держава” створює потенційно конфліктну “тріадичну конфігурацію” – поле постійної гострої боротьби, в яке втягуються й зовнішні заінтересовані політичні актори. Останні діють за ширмою “зовнішньої національно спорідненої держави” (*external national homeland*), проklamуючи власну відповідальність за долю “співвітчизників”. І тоді вже не так важливо, чи створюються нові розподільчі лінії щирим селективним сприйняттям інакшості, чи цинічними викривленнями<sup>16</sup>. Навіть найкращі “легітимізаційні” наміри, якщо вони підкріплюються спущеними “згори” директивними схемами історичного процесу, здатні заводити на манівці викривлень і упереджень.

Покладена в основу “націоналізуючої стратегії” ідея “національного відродження” була, як уже зазначалося, метафоричним витвором, позбавленим реального смислу: бази для відродження модерної нації практично не було, її належало якщо не створювати, то бодай уявляти. Однак, за Г.Касьяновим, саме за сценарієм “національного відродження” зразка XIX століття фактично реалізувався український національний проект. “Винахід традиції обернувся її механічним перевиданням, і саме тут ми входимо в зону

<sup>16</sup> Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующие государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т.1. – Москва, 2010. – С.149-173.

відповідальності “традиціоналістів”, які сповідували принцип “уперед – у минуле!”... Архаїчність, антикварність культурних форм, що їх пропонують як канони, спричиняють, у кращому разі, пасивне неприйняття, в гіршому – відверту агресію та зневагу”.

Пасейтична, обернена в минуле з виразним присмаком його сакралізації ідея відродження могла дістати суспільний резонанс лише у просторі звинувачень, пошуку ворога “на стороні” і компенсації за образи, що зрештою перетворило національний наратив на “сущільну мартирологію” (Я. Грицак). У перші роки незалежності проект “розбудови держави” був майже позбавлений ознак саморефлексії, не кажучи вже про національну самокритику. Акценти незмінно робилися на героїзації “свого” й дистанціюванні від “чужого”; в останньому постійно відшукувалися ознаки ворожості. А глорифікація саме тих елементів у націоналістичному світобаченні, які сформувалися у міжвоєнний період в систему інтегрального націоналізму із притаманною їй героїзацією терору, вже реально заводила у глухий кут. Штучна селекція (українська нація – корінні народи – національні меншини) обернулася суспільним збуренням уже в перші роки незалежності, але виявилася закріпленою у Конституції. Уже один цей факт виводив Україну поза межі прийнятих у цивілізованому світі норм, коли поняття “нація” корелює у першу чергу з громадянством і є об’єднувальним символом.

Як і слід було чекати, наслідком такої інструменталізації не могла не стати не лише викривлена картина історичної еволюції, але й ірраціоналізація усього політичного курсу. “Політичний прагматизм творення громадянсько-національних ідентичностей, з його пріоритетом права і свобод особи і громадянина над левіафаном суверенності держави, заступила метафізика есенціалізму з притаманними останньому підпорядкуванням інтересів особи колективу, міфотворенням, в якому *emotio* домінує над *ratio*, високим рівнем конфліктності внаслідок поляризації суспільства по лінії “свої/добрі – чужі/погані”... На практичному рівні домінування есенціалізму дозволяє політичному істеблішменту країни камуфлювати гаслами “розбудови/відродження національної держави” дрейф до етнізації політики і культури, авторитаризму і кланової плутократії, пауперизації, соціальної дезінтеграції і деморалізації найширших верств населення... Зіткнення умоглядного з реальним не може не продукувати ліній напруги у суспільстві”<sup>17</sup>.

Виразний тиск презентизму на політичний курс української влади накладався на регіональну поляризацію політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений “дифузний” стан ідентифікації значної

<sup>17</sup> Інструменталізація релігії в суспільно-політичному просторі України // Проблеми української політики. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – С. 342-343.

частини соціуму, його готовність ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. Багатовікова бездержавність і тривале перебування частин українського соціуму у складі різних, часто ворогуючих між собою держав наклали відбиток на свідомісні стереотипи, створили синкретичну політичну культуру із полярно орієнтованими субкультурами. Віддаючи данину поширеним у суспільстві настроям “віктимності”, заангажований історик ладен закрити очі на явні злочини і масові вбивства, якщо вони чинилися під гаслами боротьби за незалежність; він вважає себе морально зобов’язаним у такий спосіб підтвердити історичну “правоту” спільноти, цінності якої поділяє. Насправді на такому ґрунті можна вибудувати лише негативну ідентичність і ущербну самосвідомість, органічно налаштовану на глибоко закоріненій пасеїзм і несприйняття інакшості.

У перманентних політичних кризах, що стрясали Україну упродовж 24 років незалежності, питома вага ідентифікаційних розмежувань, виниклих на ґрунті незбігу світоглядних настанов і життєвих практик різних сегментів багатоскладового соціуму, завжди була доволі високою. З переходом перманентної конфліктності на стадію збройного протистояння останнє на масовому рівні найчастіше сприймається як “керований хаос”, спричинений “війною амбіцій”. Насправді ж це не тільки і не стільки боротьба “у верхах” за владу і власність, скільки прояв загострення усіх криз розвитку – кризи ідентичності (з конфліктом традиційної спадщини і сучасних космополітичних практик), кризи легітимності (з різким падінням довіри до всіх владних структур), кризи проникнення (із зруйнуванням механізмів зворотного зв’язку між владою і суспільством), кризи участі (із формуванням груп інтересів на клієнт-патрональному ґрунті і перетворенням партій на виборчі штаби). Складне переплетення усіх цих криз найточніше передається формулою “криза інтеграції”: неефективність влади і її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохопна криза, в її основі незмінно перебуває неспівпадіння ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем.

На жаль, в Україні не тільки політичні актори, але й аналітика, що їх обслуговує, далеко не завжди керуються теорією раціонального вибору; значно частіше їхні дії детермінують тим або іншим способом витлумачена політична доцільність, символічні маркери й політичні орієнтири ринку. А вітчизняний політичний ринок звик живитися пошуком ворога, педалюванням травматичного досвіду, збудженням негативних емоцій і нереальних очікувань. Поставлене на службу конструюванню ідентичностей історичне знання продемонструвало неабиякі мобілізаційні можливості символічних соціокодів, здатних задавати відправні константи суспільної свідомості в залежності від

тих або інших політичних інтересів. Проілюструвати цю тезу легко на прикладі явно неадекватного ставлення багатьох українських аналітиків до сучасних концепцій постколоніалізму. Від часу появи книги Е.Саїда “Орієнталізм” світ поринув у пучину дискусій, які вивели його на нове розуміння ментальної географії та “просторової історії”. Саїду вдалося не лише переконливо довести невідповідність понять “Захід” і “Схід” тим сутностям, які в це поняття вкладалися, але й показати, наскільки ідеологізованими й політизованими є всі поняття, створені в межах колоніального й антиколоніального дискурсів. Після того як “Орієнт” постав у вигляді продукту євроінтелекту, не таким вже складним завданням виявилось й переосмислення такого ж уявленого концепту “Східної Європи”, здійснене Ларі Вулфом.

Що ж до новітніх трактувань колоніалізму як теорії й політики, то неістотно на перший погляд розрізнення антиколоніальних та постколоніальних дискурсів створило зовсім нову, і притому потужну, деконструктивістську тенденцію, яка дала змогу відкритими очима подивитися на проблеми залежності, насильства, геополітичних впливів та культурних взаємообмінів. Інноваційний за самою своєю суттю постколоніальний дискурс запропонував такий раціонально-критичний погляд на історію і практику колоніалізму, який матеріалізував і поставив на науковий ґрунт проблему викривлених образів. До речі, саме такий викривлений образ колоніалізму не давав спокою Е.Тоффлеру, коли він чи не вперше побачив у цивілізації Другої хвилі не лише насильство, агонію, нищення культури, але й засіб прискорення індустріального розвитку світу<sup>18</sup>.

Те, що вітчизняні історики й публіцисти у своїй переважній більшості не відчувають різниці між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами і лишаються в полоні викривлених дихотомій “свій – чужий”, “імперія – колонія”, “гнобитель – гноблений”, відкидає їх на маргінес сучасного історичного процесу. Адже сьогодні постколоніальність – це “не просто після колоніалізму, це ще й особливий спосіб інтерпретації сучасності...Префікс *post* – не лише вказівка на часову послідовність; він, головним чином, слугує означенням бажання переосмислити і подолати обмеженість “великих наративів” лібералізму, марксизму, колоніалізму й модернізації, способом відійти від універсалістського європоцентризму з його жорсткими опозиціями типу “Захід – Схід”, “цивілізований – нецивілізований” і знайти свою мову самоописання й альтернативні “деколонізовані” методології”<sup>19</sup>. Навіть щодо країн Центральної Азії, про колоніальний статус яких у недалекому минулому можна говорити зі значною

<sup>18</sup> Тоффлер Е. Третья хвиля. – С.91, 111, 142-143.

<sup>19</sup> Ремнев А. Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане // Ab Imperio. – 2011. – № 1. – С.171-172.

часткою вірогідності, тривають дискусії, в яких оспорювання лінійних парадигм іде паралельно із запереченням поділу на “колонізаторів” і “колонізованих”.

На світовому рівні давно визнано, що радянський досвід погано вписується у наявні теоретичні схеми колоніальності і що значно більш продуктивним є розгляд його крізь призму порубіжності. А проте в Україні не лише стереотипи “колонії”, але й постулати сімдесятирічної “радянської окупації” не поспішають здавати свої позиції. Чи не тому поняття  *нової історичної культури*, які хвилюють істориків на всіх континентах, в Україні не стали предметом серйозних наукових дискусій?

Що ж до застосовності формули “радянського колоніалізму” до українських реалій, то як умовно-метафоричний конструкт вона, можливо, й має право на існування. Але навіть проти такого її унормування бурхливо протестують ті, переважно темношкірі, речники постколоніальних студій, які, власне, й визначили їхній напрям і тональність. Запевнення наших прихильників застосовності постколоніальної методології до вивчення СРСР (на зразок того, що “для українців їхньою шкірою була їхня “чорна” – убога, зневажена, упосліджена “колгоспна” мова”<sup>20</sup>), у сучасному світі взагалі мало кого переконують. Адже, як наголошують польські дослідниці Д.Колодзейчик та К.Шандру, змінилися не лише структури включення/ виключення (підходи до визначення моделей центру/периферії, лімінальності, буття “поміж”), але й структури іншування й репрезентування відмінностей, травматичного досвіду тощо<sup>21</sup>. Американський славіст українського походження В.Чернецький вбачає певну закономірність у тому, що саме “третій світ” кинув виклик “першому”, який довго вважав себе втіленням винятковості й універсальності, а заодно й “другому”, який надто мляво реагував на зміни акцентів у дискурсах постмодернізму<sup>22</sup>. Австралієць українського походження М.Павлишин протиставляє архаїчній системі українських антиколоніальних підходів (які просто підмінили “чужі” історіографічні міфи “своїми”) відкритий постколоніальний простір, в якому зрештою можна відпочити від “літератури обов’язку” й імпровізувати на будь-які теми<sup>23</sup>.

<sup>20</sup> Див., напр.: *Рябчук М.* Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи // Наукові записки ІПіЕНД. – 2013. – №2. – С.52.

<sup>21</sup> *Kolodziejczyk D., Sandru C.* Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe – some reflections// *Journal of Postcolonial Writing.* – 2012. – Vol.48. – No.2. – P.113.

<sup>22</sup> *Чернецький В.* Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації. – К., 2013. – С.25-30, 77-93.

<sup>23</sup> *Павлишин М.* Казаки на Ямайке: проявлення постколоніалізму в сучасній українській культурі // *Перекрестки (Минск).* – 2005. – № 3- 4. – С.5-16.



Підкупає у цьому контексті запропонована болгарським аналітиком А.Кессевим формула “самоколонізованих культур”, придатна і для аналізу українського контексту самопрезентацій. Хоч такі культури й не зазнали примусової колонізації, їхні адепти “у патріотичному ажіотажі” схильні зводити в абсолют власну нецивілізованість. Добровільно імпортуючи чужі цінності й цивілізаційні моделі, вони калічать себе і знищують тим самим власну ідентичність<sup>24</sup>.

На завершення хотілося б визначити межі метафоризації у дискурсивному застосуванні терміна “розкол” стосовно загальної оцінки українських реалій сьогодення. До трагічних реалій 2014–2015 рр. формулу розколу було прийнято трактувати як міфологему; більш коректним справедливо уявлявся концепт “розмежування” Нині ситуація змінилася докорінно і, здається, мають рацію ті аналітики, які доводять: розкол в Україні сягнув такого рівня, що його описання вимагає нового рівня абстракції із уведенням формули розколу у структуру понять. Україна представляється як проміжна цивілізація, через душу й тіло якої проходить розкол. Водночас ця цивілізація є своєрідним гібридом, результатом прагнення частин суспільства не довести розкол до його крайньої форми, зберегти інтеграцію суспільства. “Тим самим суспільство стимулюється (звичайно, у певних межах) до ігнорування, маскування розколу, того факту, що різні соціальні групи мають різні, навіть протилежні цінності”<sup>25</sup>.

Час покаже, наскільки продуктивною виявиться така стратегія. Здається, однак, що будь-які “фігури замовчувань” чи міксувань не йдуть на користь неупередженому соціальному аналізу. Український соціум із притаманними йому соціально-економічними диспропорціями, регіонально-культурними відмінностями, політичними імпровізаціями, готовністю розв’язувати складні колізії ставкою на силу, а тепер ще й новим “внутрішнім кордоном”, особливо потребує системного аналізу викликів і ризиків – як об’єктивно зумовлених полірегіональністю й полікультурністю, так і створюваних суб’єктивно в руслі незваженої політики ідентичності.

Щоб не наступати вкотре на ті самі граблі, український політик має, зокрема, винести важливий урок з того, якими значними суспільними втратами здатна обертатися ставка на архаїку і неготовність до компромісів. Шляхи подолання відчутних втрат – у введенні проблеми міждержавних, міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відносин в Україні у контекст чіткого дотримання міжнародного права, створення наукового тезаурусу регіональної

<sup>24</sup> Кьессев А. Самоколонизированные культуры // Там само. – С.118 -126.

<sup>25</sup> Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації // Україна – Європа – Світ. – Вип.14. – Тернопіль. – 2014. – С.249-264.

та етнонаціональної політики, прогнозування й попередження загроз національній безпеці, здатних впливати із факту сегментованості соціуму і фрагментованості його політичної культури. Надзвичайно важливим завданням для державних структур та інтелектуалів є осмислення фундаментальних засад європейської системи цінностей та конструювання цивілізаційної ідентичності на основі принципів ненасильства, толерантності, поваги до інакшості. Тільки виховання почуття соціальності й громадянської відповідальності, яким держава упродовж усіх років незалежності практично не займалася, може забезпечити ідентифікаційні системи від перманентного кризового стану. А науковці в міру своїх сил і можливостей повинні надавати ідентифікаційним символам стрункості й наочності, робити їх зрозумілими для всіх небайдужих громадян. Упорядкування відповідної системи понять – один із шляхів досягнення цієї мети.